
ADİL OLMANIN SÂİKİ OLARAK TANRI VE AHİRET

*İlhami GÜLER**

ÖZET

Bu makalenin ana konusu, hangi tür (liberal/sosyalist/sosyal demokrat) siyasal/ekonomik örgütlenmenin daha adil bir toplum/hayat oluşturacağı tartışması değildir; sorunumuz, "Adalet" erdemini tanımlamanın/görmenin ve onu icra etmenin, ifa etmenin, edebilmenin imkanı ve bunun ahlak metafiziğidir.

Anahtar kelimeler: Adalet, Tanrı, Ahiret, Erdem, Dinler

GİRİŞ: ADALET NEDİR?

Bireysel ve aynı zamanda da toplumsal/politik bir erdem olan adalet, bireylerin doğuştan, emek, bağış veya verasetle devraldıkları çıkarlarını (mutluluk, sevinç, neşe, onur, haz, huzur, zevk, sürur... elde etme vesilelerini) ifade eden "hak"larını teslim etme, gasp etmeme ve gasp edenleri de cezalandırma anlamında insanî bir duygu, karakter ve davranış tarzıdır. Ahlak başta olmak üzere, hukuk ve siyaset bireylerin bu meşru çıkar (hak)larını korumayı amaçlar. Ancak pozitif yasanın ve reel politiğin koruduğu hakların her zaman yukarıdaki meşru çıkar elde etme yolları olan doğuştan, emek, hibe ve verasetle elde edilmediği için, adalet idesiyle pozitif

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

yasa ve reel politika arasında bir gedik her zaman bulunur. Şehrin kendi içinde ve diğer şehirlerle ilişkisini tayin eden pratik ahlâk olarak siyasetin amacı da Aristo (*Politika*), Eflâtun (*Devlet*), Fârâbî (*Medinetü'l-Fadıla*) ve Açıunas (*Tanrı Sitesi*) için ahlak ve adaletten bağımsız değildir. Mono-Teist dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm) hayatın bütünlüğü bağlamında teorik/teolojik düzeyde siyaseti evrensel adaletten ayırmazlar. Ancak Roma'nın ve 16. yüzyıldan sonra tekrarlanan 'Kahraman' üst-kültürünün siyaset felsefelerinin genel telosu güç, ün, hegemonya, zevk ve popülerliktir. Konuya dönersek, "adalet" erdemini kuran şey, hakkın (çıkarın) elde edilmiş sürecidir. Bireyler, yasalar ve politikalar, çıkarları bu dört yoldan en az biriyle elde ediyorsa "hakkı" ve "adil"; etmiyorsa "haksız" ve zalimdir. Eşitlik, bireylerin hakları aynı yollarla elde etmede aynı yetkiye sahip olmalarını ifade eder. Binaenaleyh, haksız, çıkarıcı, zalim ve bencil aynı anlamda ve ahlâkî bağlamda negatif sıfatlardır. Bundan dolayı Aristo, yasaya uymayan, çıkarıcı ve eşitliği gözetmeyen insanların adaletsiz olduğunu söyler. Bunlara uyanlar ise adildir. Hakları korumayı amaçlayan "yasalar ise, herkes için konulur: Ya herkesin ortak yararını, ya erdem bakımından başta olanların yararını ya da bu tür bir başka bakımdan yararlı olanı hedef edinirler. O halde politik toplumda mutluluğu ve onun öğelerini oluşturan ya da koruyan şeylere bir anlamda haklar diyoruz." (Aristo, *Nikomakhos*, 94)

Esası itibariyle güçlünün güçsüzle ve çoğunluğun azınlıkla ilişkisi bağlamında toplumsal ilişkileri düzenleyen yasaların/yargıçların, hükümetin/hükümlerin, kararların niteliği olarak adalet, uyulması ve ihlal edilmesiyle de politik bir erdemdir. Diğer deyimle faturasının ağır olması, çok sayıda insanı ilgilendirmesi, müteaddiyetinin geniş olması özellikleriyle erdemlerin "anası" olarak nitelenir: "Adalette bütün erdemler bir arada bulunur. Adalet, erdemlerin bir parçası değil, erdemlerin bütünüdür." (Aristo, *Nikomakhos*, 95) Bu hâliyle de erdemlerin en zoru, en "babası"dır. Çünkü sorumluluk makamında olsun veya yasalara uyan konumunda olsun kişi kendi çıkarına olanı gözetmediği kadar başkalarının çıkarına olanı da kollamak durumundadır. Peki ama insan tabiatının çıkarıcılığını göz önünde tutarsak "niçin" bu zor işe girişsin? İkinci soru, her ne kadar adalet idesi ve genel kavramı açık görünüyorsa da, tekil ilişkilerde "Adalet" olanın ne olduğunu görmek o kadar kolay mıdır?

Bu makalenin ana konusu, hangi tür (liberal/sosyalist/sosyal demokrat) siyasal/ekonomik örgütlenmenin daha adil bir toplum/hayat oluşturacağı tartışması değildir; sorunumuz, "Adalet" erdemini tanımlamanın/görmenin ve onu icra etmenin, ifa etmenin, edebilmenin imkanı ve bunun ahlak metafiziğidir.

1. ERDEMLERİN DÜNYA GÖRÜŞÜ İLE İLİŞKİSİ

Dünya görüşü ile insanların dünyanın/hayatın anlamına ilişkin görüşlerini kastediyorum. Nereden geldiğini bilmeyen insan, nereye gideceğini de bilemez. Tersi de doğrudur ve insanın ne yapacağı bu duruma sıkı sıkıya bağlıdır. Varlığın ve insan hayatının kökeni ve geleceğinin ne olduğuna ilişkin insanlığın ürettiği cevapları Tanrı sorununa bağlı olarak Paganizm, Teizm, Panteizm, Materyalizm ve Agnostizmde toplamak mümkündür. Açıktır ki, hayatın/dünyanın anlamının Tanrı fikri ile O'nun varlığı/yokluğu ve nasıl bir varlık olduğu ile yakından ilişkilidir. Yine açıktır ki, insanın yaşam tarzı, insanlarla ilişkisi ile bir Tanrı'ya inanma veya inanmama arasında yakın ilişki vardır. Ahlâk ile insanların birbirleriyle ilişkilerinde sahip olunması gereken haklarını ve sorumluluklarını kastediyorsak, bunun hayatın anlamına ilişkin sorudan bağımsız olduğu düşünülemez. Örneğin, Kant'ınki de dahil olmak üzere, dinlerin ahlak görüşleri teleolojik iken; Materyalist ve Agnostiklerde teleoloji kaybolmakta ve duyguya dayanan teoriler gelişmektedir. Aşağıda Ortaçağların sonuna kadar uzun bir tarih boyunca, geniş bir coğrafyada kalabalık insan kitlelerinin temel dünya görüşünü oluşturmuş Teizmin üç versiyonundan (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm) sonuncusu olan İslâm'ın Ahlâk metafiziğini ve bağlı olarak adalet erdemini bu metafizik açıdan "görme" ve pratikte "uygulayabilme" imkânını sorgulamaya çalışacağız.

2. İBRAHİMÎ-TEİSTİK DİNİN AHLÂK METAFİZİĞİ

Öncelikle belirtmek gerekir ki, soyut ve salt bir Tanrı itikadından (inancından) farklı olarak, Tanrı saygısı, sevgisi, rızası ve de korkusunun; cennet umudu ve cehennem korkusunun (imanın, faith) aktif bir değerlendirme (düşünce, bilgi) süreci ile birlikte insanları hemcinslerine karşı ahlâklı olmaya sevkettiği, inancsızların da katıldığı çok sayıda insan tarafından kabul görmüş bir gerçektir. Buna paralel olarak, sahip olduğu din hakkında cahil veya bağınaz veya basmakalıp, yanlış Tanrı ve din-iman tasavvurlarına sahip sözde-müminlerin de hemcinslerine karşı birçok ahlâksızlıklar yaptığı aynı derecede itiraf edilmesi gereken bir gerçektir. Bu nedenle, din ile ahlâk arasındaki ilişki söz konusu edildiğinde, dikkatli olunması gereken nazik ve karmaşık bir problemdir. Yer, zaman, din, mezhep ve müminler belirtilerek konuşulması gerekir. Örneğin, Hıristiyanlıkta Ortaçağda Katoliklerin (Kilisenin) düzenlediği Haçlı savaşları, daha sonra Protestanlarla Katolikler arasındaki mezhep (din) savaşları; İslâm'da erken dönemde Emevi saltanatı, Hıricî katliamları, Yahudilikte siyonizm olgusu ahlâkî açıdan ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken hadiselerdir. Bu üç dinin temeli aynı olmasına

rağmen, tarihî süreç içinde farklı teolojiler ve farklı ahlâk teorileri geliştirdikleri de bir gerçektir. Örneğin Yahudilik katı adalete, Hıristiyanlık sevgiye ve İslâm ise merhametle karışık adalete vurgu yapmıştır. Vurguladıkları erdemleri evrensel/doğru özlerine uygun olarak ne oranda icra ettikleri ise ayrı bir sorundur.

Gerek Yahudilik, gerek Hıristiyanlık ve gerekse de Müslümanlık olsun semitik dünyada meydana gelmiş dinî düşüncenin en belirgin vasıflarından biri Tanrı kavramının esas itibarıyla ahlâkî bir nitelik taşımasıdır. Bundan dolayı bu düşüncede Tanrı ahlâklıdır. Tanrı ile insan arasındaki münasebet de ahlâkî olmalıdır. Başka deyişle Tanrı, insana karşı ahlâkî bir biçimde hareket eder. Bu, O'nun adaleti ve iyiliği gereğidir. İnsanın da buna ahlâkî bir şekilde karşılık vermesi gerekir. İnsanın Allah'a karşı ahlâkî davranıp davranmaması, İslâm dininin özünü teşkil eder. İslâm'dan önceki devirlerde olduğu gibi ahlâk artık sadece insanın iyiliği ve kötülüğü meselesi değildir. Şimdi ahlâk, dinin tamamlayıcı kısmıdır. Bütün din ahlâk içindedir ve insanın ahlâkî hareketine bağlıdır. (Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, 218)

Tanrı, cömertliği, lütfkârlığı ile insanı ve dünyada yaşaması için gerekli bütün nimetleri ona ihsan etmiştir (45/13, 22/65-66). Dünyanın O'nun varlığına ilişkin işaret (ayet) ve insanın yaşaması için nimetlerle dolu oluşu ve insanın akıllı/özgür yaratılması, ikisi birden insanın bunlara verdiği bir tek doğru cevabı zorunlu kılar: Mantıkî olarak ve şükran duygusuyla O'na inanma. Şükran ile iman *Kur'an'da* birçok ayette eş anlamda kullanılır (16/78, 31/12, 27/40...). Allah, yeryüzünde ve insanın kendi tabiatında O'nun varlığını kabul etme ve O'na şükran duymayı gerektirecek işaretler/nimetler vermişti (41/53). İnsandan beklenen, ahlâkî kabiliyeti ve akli ile bunları anlama/takdir etme ve sonunda da O'na şükran duyma/inanmadır. İmandan sonra, buna zorunlu olarak bağlı olan insanın ikinci ahlâkî sorumluluğu ise, hemcinslerine karşı ahlâklı davranmaktır (salih amel). O zaman hayatın anlamı, özgür/akıllı insanın bu sorumluluğu ortaya koyup koyamama anlamında denenmedir (67/2). Ancak bu süreç, "iyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey değildir" (55/60) ilkesine göre işlediği için, Tanrı'ya karşı şükranla cevap verenlere Tanrı, zengin ve cömert olduğu için tekrar bir ihsan ve armağanla cevap verecektir: Cennet. Böylece insan hayatı, başlangıcı, gelişmesi ve sonucu olan narratif bir birlik oluşturmaktadır. Tanrı'nın otoritesinde ve insanın özgürlüğü ve sorumluluğu ile gerçekleşen bütüncül bir hikaye. Başlangıç, Allah'ın yaratmasıdır; Hayat/Dünya denenmedir (67/2); ölüm, Mead/Ahiret'e geçiştir. Ahiret, sonuç ve ödül-cezadır. Müminler topluluğu, dünyada Allah'ın taraftarlarıdır (Hizbullah, 5/56). Kendi aralarında kardeşirler (49/10) ve ırk, dil, sınıf, statü ayırımı gözetmeksizin bir (üm-

met) oluştururlar (3/110). Gayr-i müslimlerle ilişkinin esası, adalete dayanan anlaşmalardır (23/8). İslâm'a güzel söz ve öğütle çağırılırlar (16/125). Dinde zorlama yoktur (2/256). Zalimler, zorbalar, işgalciler, gâsıplar ve işkenceciler ise müminlerle ilânihaye aralarında "düşmanlık" olanlardır (2/113). Müminler, kötülük ve düşmanlık üretmek üzere değil; dindarlık (takva) ve iyilik (birr) hedeflerinde işbirliği ve dayanışmaya girerler (5/2). Tanrı'nın ilk ihsanına küfrân (nankörlük, küfür) ile karşılık verenler ise, ahlâkî bağlamda cezalandırılacaklardır: Cehennem. İnsan, kendi kendinin kökenine sahip olmamanın yanında, bir inayetler/lütuflar/rahmetler ve nimetler denizi içinde yaşadığı halde bunu göremediği için, bu tekebbürün, istiğnanın, ihmalin ve nankörlüğün bir cezası olmalı. Cehennem işte budur.

Kur'an'da insanı hemcinslerine karşı olan ahlâkî sorumluluklarını/faziletleri yerine getirmeye iten sâiklerden birincisi, işte bu Allah'a karşı duyulması gereken şükran hissidir (Allah saygısı-sevgisi, Allah rızası). Allah, insanlardan birbirlerine karşı adil/ahlâklı davranmalarını istiyor. İkinci sâik, insanların tabiatında yaratılıştan varolan (91/7-10) dürüstlük ve hemcinsine karşı olan ilgi (Îsar: fedakarlık, 59/9). Üçüncüsü ise, bu dünyada hemcinslerimize karşı yapacağımız iyilikler karşılığında Ahirette Tanrı'nın vaat ettiği mutluluk ve menfaattir: Cennet.

Bu sâiklerin etkili olabilmesi için imanın bilgi ve düşünceye dayanan bir şuurda olması gerekir. İlmin yerini cehalet, imanın yerini dogma/kör inanç ve şuurun yerini içgüdü-taklit aldığı takdirde beklenen iyilik/ahlâk kötülüğe, tehlikeye dönüşebilir. Zira, Kur'an'ın antropolojisine göre, insanın tabiatı evriminin bugünkü aşamasında veya yaratılışı gereği, Tanrı'nın kendinden beklediği ahlâkî performansı henüz ortaya koyamamıştır: "Hayır, insan Allah'ın ona emrettiğini henüz yerine getirmemiştir" (80/23). Bu başarıyı gösteremeyişinin sebebi, insan tabiatının genellikle kötülüğe meyyal (12/53), tatminsiz/tedirgin (70/19-21), zalim ve cahil (33/72), nankör (14/34, 17/67), cimri (17/100), aceleci (21/37), zayıf (4/28), bencil (4/128), haddini bilmeyen (96/6-7) özellikleridir.

Bu genel ahlâkî zaafa rağmen, Tanrı, M.Ö. 3000-3500'lerden (Hz. Nuh) başlayarak peygamber/vahy geleneği ile insanlığa ahlâkî bir aşı yapmaya, onu eğitmeye çalışmıştır. Son çağrısı da M.S. 7. yüzyılda Hz. Muhammed/Kur'an vasıtasıyla Araplara olmuştur. Araplara yüklenen ahlâkî sorumluluk, bu mesajın evrensel özünü bütün insanlığa taşımaktır (2/143, 22/78) Çeşitli milletlerden oluşan İslâm toplumları, Tanrı'nın son ahlâkî çağrısını Orta çağlar boyunca oluşturdukları Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kelâm ve Tasavvuf disiplinleriyle anlamaya ve "Şeriat" olarak hayatlarında tatbik etmeye çalış-

mışlardır. Örneğin Fıkıh ilmini “insanın lehine (hakları) ve aleyhine (sorumlulukları) olanın tespit edilmesi” olarak tarif etmişlerdir. Hakları, mal, can, akıl, onur ve dinin korunması olarak tespit etmişlerdir. Dinin ve şeriatın maksadını en genel anlamda, iyiliğin ayakta tutulması, kötülüğün engellenmesi (Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker) ve “celb-i menafi' ve def-i mefasid” olarak formüle etmişlerdir. Özetle ahlâkın amacı, Tanrı'ya şükran ve insan hayatını korumaktır (iman ve salih amel). Bu arada, İslâmî perspektiften hayatın din, ahlâk, hukuk, siyaset, ekonomi, bilim vs. şeklinde modern, seküler, liberal görüşte olduğu gibi parçalanmadığını belirtelim. Uzmanlaşma, dinî-gayri dinî açıdan değil; pratik nedenlerden dolayı olabilir: “Biz, hayatı ve ölümü ‘Hanginiz daha iyi (ahlâkî) iş yapıyor?’ olduğunuzu deneyelim diye yarattık” (67/2) “İnsan amaçsız bırakıldığını mı sanır?” (75/36) Sonuç olarak, sıkı veya gevşek İslam ile meşbu İslâm imparatorluklarının, Pagan Roma, Mısır, Hıristiyan Bizans, Mecusi Pers ve bugün ABD-AB imparatorluklarıyla mukayese edildiğinde, ahlâkî bağlamda daha üstün kabiliyet gösterdikleri söylenebilir.

3. ADİL OLMANIN SÂİKİ OLARAK TANRI VE AHİRET

“Adalet” kavramı, Arapça olup denge, ortalama, oranlama anlamlarına gelir. Kur'an'da “adl” ve aynı anlama gelen “kısd” kelimeleri kullanılır; “kısd” ve türevleri 23 kez, “adl” ve türevleri ise 14 kez geçer. Ahlâkî-hukukî bir ıstılah olarak, haklıya hakkını, haksıza cezasını vermek ve bir şeyi uygun ve hak ettiği yere, yerli yerine koymak anlamlarına gelir (Cürcanî, Ta'rifat, 147). Burada cevabını arayacağımız soru, gerek bireysel planda, gerekse toplumsal düzeyde (hukuk, siyaset) bireyleri adil olmaya, adil olanı bulmaya iten sâikin ne olduğudur. Allah, Kur'an'da defaatle insanlardan âdil olmalarını, adaletle hükmetmelerini ‘teklif’ etmektedir. Biz burada konumuz açısından üç ayet üzerinde örnek olarak duracağız. Ayetler şöyle diyor:

1. “Allah, size emanetleri (kamusal görevleri) ehliyet sahiplerine vermenizi, insanlar arasında hüküm verdiğinizde de adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğüt veriyor...” (4-Nisa/58)

2. “Ey inananlar, Allah için şahitlik (örneklik) edip, mevzu kendinizin, ana ve babanızın, yakınlarınızın aleyhine bile olsa; zengin veya fakir de olsa, adaleti tam yerine getirenlerden olun. Allah o ikisinden (zengin-fakir, anne-baba) daha önemlidir. Dolayısıyla keyfinize uyarak doğruluktan sapmayın; eğer hakkaniyetten (adaletten) ayrılırsanız, Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (4-Nisa/135)

3. “Ey inananlar, Allah için adalette şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletten saptırmayın. Adil davranın; takvaya (dindarlığa) yakışan budur...” (5-Mâide/8)

Birinci ayet, genel bir emir ve tavsiye/öğüt/teşvik niteliğindedir. İkinci ayet, insanların adil davranma hususunda en çok zaaf gösterdikleri akraba ve yakınlarla olan ilişkiler ile zengin/fakirlerle ilişkilerde dikkatli olmaya ve taviz vermemeye çağırılmaktadır. Üçüncü ayet ise, ötekine, yabancıya ve düşmana karşı bile adil olmaya davet etmektedir. İkinci ayette Tanrı kendini adalette özdeşleştirmektedir (Allahu evla bihima). Adaleti tercih etmek Tanrı’yı, O’nun rızasını akrabaya, zengine/fakire tercih etmektir. Ayrıca ikinci ve üçüncü ayetlerde adil olma Allah “için” (lillahi) istenmektedir. Ancak Kur’an’ın genelinde daha önce de belirttiğimiz gibi, adil/ahlâklı olmanın diğer iki sâiki, dürüstlük/merhamet ve tecil edilmiş uhrevî menfaat (cennet/cehennem)dir. Ahiret, esas itibariyle, Tanrı’nın, insanın şükran ve adalet erdemlerini yerine getirmesine kendinin ikinci bir “ihsanı” olarak vaz’ edilmiş olduğu halde; insanın ölümle hiçleşme korkusu ve ebedî var kalma arzusuna istinaden, deneme sürecinde onu hemcinslerine karşı iyiliğe sevk etmek için “Kalıcı (ebedî) mutluluk”, sâik olarak kullanılmaktadır (87/17). Ahiret (Hesaplaşma) inancının yerleştiği kitlelerde bu inancın insanları adil olmaya itmesi normaldir. Bir halk ozanının dediği gibi: “Yarın mahşer günü dava ederem/Siz mahşer yerine gelmez misiniz?” (Sümmanî). Dünyanın “acil” zevklerini tercih edenler ise (75/20), “dünya hayatının zevkini, Ahiret hayatının mutluluğuna karşı satın almışlardır.” (2/86, 102) Bundan dolayı, “acil” zevklerin/çıkarların ayartıcılığına, egonun kızgınlığına ve zalimlerin baskılarına karşı direniş anlamında “Sabır” bir erdem olarak vaz’ edilmiş ve ‘yüz’e yakın kez tavsiye edilmiştir (42/43, 2/177, 3/200, 28/80, 16/127).

Faydacıların dünyevî çıkarı (utularizm, pragmatizm), Kant’ın da saf özgeciliği veya “ödev”i (Erdemin ödülü kendisidir), ahlâkî eylem için sâik olarak koymaları Kur’an’ın bütüncül üçlü sâik sistemiyle örtüşmemektedir.

4. ADALETİ GÖRME PROBLEMİ

İbrahimî-Teistik dinî öğretiyeye göre yaşam akıl-baliğler için bir “Deneme” olduğu için Tanrı (iman) da ahlâk da (adalet) örneğin güneş gibi görünen bir şey değildir. İman, görünmeyene (Yu’minûne bi’l-ğayb 2/3) imandır; ahlâk ise, arzuyu, kibri, içgüdüleri... yenmekle bulunabilecek bir şeydir. Belki de bu zorluklardan dolayı Tanrı insanın (Adem’in) “Tevbe” (pişmanlık, hatadan dönme)sini hemen kabul etti. Bundan dolayı özgürlük ve sorumluluk

(emanet/teklif) göklerin, yerin ve dağların üstlenmekten korkup kaçtıkları ağırlıkta olmasına rağmen insana yüklenmiştir (33/72). Tanrı'nın adalet safında olduğunu gördük; hatta yukarıdaki ayette gördüğümüz gibi kendini "Adalet" ile özdeşleştirdiğini de anladık; ancak, yine daha önce de değindiğimiz gibi ahlâkî ve vicdanî doğamız o kadar tekin değil. "Adalet fikri, [her türlü pozitif] yasayı yargılayan daha üst bir yasa, 'yasanın yasası' olarak düşünülebilir; ama onu bulmaya, onunla [tekil durumlarda] karşılaşmaya, onu sağlam temellere oturtmaya giriştiğimizde, temellendirilemez, tanımlanamaz, temsil edilemez olanın girdabına [kolayca] kapılmak kaçınılmazdır." (Direk, *Başkalık Deneyimi*, 111) Tümel kavramların görünürdeki genellik, açıklık, evrenselliklerine rağmen; iş, bu genelliği, açıklığı ve evrenselliği doğuran/oluşturan tikelle karşılaşmaya gelince etraf dumanlaşıyor. "Yasa her zaman tekildir, Kant'ın düşüncesinin [Kategorik Buyruk İ.G.] sofistikasyonu da budur. Yasanın kapısı yalnızca senin içindir, biricik kapıdır bu, senin için özel yapılmıştır." (Direk, *Başkalık Deneyimi*, 120) Ayrıca "Adalet kavramının kanun veya kural koyucu bakımından yol gösterici olması da zordur. Çünkü hangi tür düzenlemenin adalete daha uygun olacağı konusunda belirgin bir sonuca ulaşmak mümkün olmamaktadır. Bir kuralın adalete aykırı olduğunu söyleyen bir kimse daha çok sözkonusu kuralla ilgili olarak kendi uygulamalarını, sempatilerini açıklamaktadır." (Güriz, *Adalet Kavramı*, 13)

Kutsal kitapların dili zaman zaman tekil olgular ve kişiler için tekil emirler ve tavsiyeler, yol göstermeler, yasaklar içerse de; genellikle tümel ve geneldir (adil olun, doğru olun, yardım edin, merhametli olun... vs). Dolayısıyla, her tekil durumda doğru olanın ne olduğunu çekip çıkarmak insana kalıyor. Ahlâkî doğruyu bulmanın, içgüdüleri, arzuları (*Kur'an*'ın deyimi ile 'Heva') sınırlandırma, kendini tutma ile ilişkisi olduğu gibi; insanın düşünme/aclını kullanma kabiliyetiyle de yakın ilişkisi vardır. Bundan dolayı *Kur'an*, yoğun olarak iman ve ahlâk alanlarında düşünmeyi (tefekür, tafakuh, tezekkür, tedebbür...) tavsiye eder. Aristo da 'Pronesis: akli başındalık' erdemini diğer erdemlerin ön koşulu olarak koyar (Aristo, *Nikomakhos*, 27). Oysa Erich Fromm'un dediği gibi günlük yaşamda "insanlar çok kez törelbilinçlerinin (vicdan) yüksek sesle konuşacağına ve bildirisinin açık-seçik olacağına ilişkin bir yanılısına içindedirler. Onlar böyle bir ses bekledikleri için, hiçbir şey işitmezler. Ama törelbilincin sesi güçsüz olduğunda belli belirsiz ve insan onunla uyum içinde eylemde bulunabilmek için onu nasıl dinleyeceğini öğrenmek ve bildirdiklerini anlamak zorundadır... Törelbilincimizin sesini dinleyebilmek için, kendi kendimizi dinlemeye gücümüzün yetmesi gerekir. Bu ise, bizim kültürümüzde insanların çoğunun

yapmakta güçlük çektiği bir şeydir. Biz her sesi ve herkesi dinleriz, ama kendimizi dinlemeyiz.” (Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, 160) Fazlur-rahman, vicdanın sübjektifliğini gerekçe göstererek kendi kendini dinlemeye rağmen (nefis muhasebesi) hiçbir zaman kesin doğruyu seçtiğimize ilişkin bir garantinin olamayacağını söyler: “Eğer nefis muhasebesi tek başına yeterli olsaydı, ‘Hümanizm’ mükemmelen işler ve böylece ‘aşkın’a ihtiyaç kalmazdı.” (Fazlurrahman, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı*, 14). Görüldüğü gibi, başka bir yoldan tekrar Tanrı’nın kapısına dayanmak zorundayız.

5. TANRI’NIN “HİKMET” VERMESİ VE BUNUN ÖNKOŞULU

Kur’an, insanın heva ve hevesine uyararak, vicdanını (kalbini) paslandırarak (83/14), katılaştırarak (2/74) hastalandırabilir (2/10). Bu durumda insan fesad çıkardığı halde, kendini ıslahatçı sanabilir (2/11-12). Yaptığı yanlış davranışlar kendine süslü görünüp, kendisi onu doğru olarak görebilir (35/8). Bu psikolojinin Kur’an açısından daha genel, evrensel, ahlâkî-metafizik kuralı şudur: “Kim Rahman’dan müstağni yaşarsa ona bir şeytan musallat olur. Şeytan onu doğru yoldan saptırdığı halde, o, hâlâ doğru yolda olduğunu sanır.” (43/36-37) Bundan dolayı müminlerin akıllarını aktif olarak kullanmanın yanında Tanrı’yı da yardıma çağırmalıdır: “Rabbimiz bizi doğru yola ilet.” (1/6) Duanın gerekçesi Allah’ın doğrudan müdahalesidir: “Allah, kişi ile kalbi (vicdanı) arasına girer” (8/24) ve insan O’nu yardıma çağırınca icabet eder.” (40/60). Örneğin, Allah, kendi uğruna, ona doğru gitmeye gayret edenleri doğru yollarına iletir (29/69). Kişi dindarlık bilincini keskinleştirmek isterse (takva) ona, doğruyu yanlıştan ayırma kabiliyeti (furkan) bahşeder (8/29). Bundan dolayı Aristo’nun “Phronesis (aklı başındalık), ahlâkî ustalık” entelektüel erdemine benzer olarak müminlerde ahlâkî bir uzgörümlük, uzak görümlük, öngörümlük ve sezgi anlamında “Hikmet” (2/269), “Feraset” ve “Basiret” (12/108, 75/14) gelişir. Adalet erdeminde bu ahlâkî yetinin kavramlaşmış hali ise “insaf”dır. Müslümanlar arasında yaygın olan “İnsaf dinin yarısıdır” sözü bu erdemin büyüklüğünü ve entelektüel ve pratik (amelî) yanını birlikte ifade eder. İnsaf, adalet alanında tam bir “ahlâk ustalığı”dır.

Ancak nominal anlamda inanç sahipleri bu yeteneğe sahip olmadıkları gibi; Tanrı, onlarda ahlâkî bir sâik de olamaz. Tanrı’nın bu açık vaatlerine rağmen, yine de insan ahlakî kararında yüzde yüz emin olamaz. “Bizim yapıp etmelerimiz hakkındaki nihaî ve gerçekten nesnel değerlendirme bizim değil, Allah’ın yetkisindedir.” (Fazlurrahman, *Allah’ın Elçisi*, 14). Geleneksel İslam düşüncesindeki ‘Beynel Havf ve Reca’ yani nihai kararlarımızın isabeti hakkında hep umut ile kaygı arasında olma, bu

gerçeğin en güzel ifadesidir. Bundan dolayı Kur'an'a göre insanın en büyük düşmanı "Şeytan" olarak da sembolleştirilen insanın kendi kendini kandırması ve derininde kökleşmiş ve teşhisi zor arzular (Heva) ve emniyette, doğru yol üzere olduğu vehmi ve kuruntusudur (Umniye). Ziya Gökalp'in "Ahlâk yolu dardır/Tetik bas, önü yarıdır" ifadesi de bu zorluğu ortaya koyar. Nitekim, Peygamber bir hadisinde "Hud sûresi beni ihtiyarlattı" (Tirmizî, 56, 6) demiştir. Kur'an yorumcularına göre, "Hud" sûresinden maksat orada geçen "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol" (11/112) direktifidir (Zemahşerî, Keşşâf, II/433). Tanrı'dan genel olarak ahlâkî direktifler alan Hz.Muhammed bile, tekil ahlâkî kararlarında doğru/adil olanı hakkıyla bulup bulamadığının ağır sorumluluğunu yaşamıştır. Zira, sanıldığı gibi erdemlerin hayata geçirilmesi, kuralların takip edilmesi veya kurala uyulması gibi kolay değildir. Aristo'nun dediği gibi "... gerektiği zaman, gereken şeylere, gereken kişilere karşı, gerektiği için, gerektiği gibi [ifrat ve tefritten uzak] 'orta' olanı (iyi doğru) bulmak" (Aristo, *Nikomakhos*, 36) kolay değildir. Nitekim Hz.Muhammed, bazı kararlarında Tanrı tarafından sertçe eleştirilmiştir (80/1-10, 66/1, 3/161).

Ancak, Kur'an'daki 'Maruf' ve 'Münker' kavramları, ma'rufun emredilip, münkerin yasaklanması ve insanların bununla görevlendirilmesi, insanlığın ahlâk konusunda ortak bir sağduyusunun, ahlâkî görme gücünün olduğunu gösterir. Kur'an'ın az sayıda ahlâkî küllî kavramlaştırmalarda tashihe gitmesi (örneğin "Birr" kavramı: 2/177) ve genel olarak, nazil olduğu dönemde hazır bulunan ahlâkî küllî kavramları olduğu gibi kullanması, insanların bu kabiliyetine delalet eder. Toplumların tarihî süreç içinde geliştirdikleri gelenekler, örfler, kurumlar (örneğin, devlet, para, aile, pazar vs) atasözleri ve deyimler, bu sağduyunun ifadesidir. Bunlar hukukun en önemli parçasıdır. Nitekim "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye"nin "Kavaid-i Külliyye"sindeki bazı maddeler bunu ifade eder: "Âdet muhkemdir" (m. 36), "Âdeten mümteni olan şey, hakikaten mümtenidir" (m. 38), "Âdet, ancak muttarid (devamlı), yahut gaalib (çoğunluk) olunca muteber olur" (m. 41), "itibar gaalib-i şayiadır, nadire değildir" (m. 42), "örfen ma'ruf olan şey, şart kılınmış gibidir" (m. 43), "Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir" (m. 45), "Baka (devam eden) ibtidadan (yeniden) esheldir (kolaydır)" (m. 51), "Tevehhüme itibar yoktur" (m. 74)... Ayrıca, yüz maddeden oluşan bu genel kaidelerin bizzat kendisi de bir gelenek olarak İslâm toplumlarında adaleti gerçekleştirmenin önemli bir parçasıdır.

6. SÂİKLERİN MUKAYESESİ VE SONUÇ

İnsanî ilişkilerde (bireysel, toplumsal, siyasal) adaletin ne olduğunu görmeyi başarabilirsek, onu gerçekleştirmenin sâiki olarak ahlâk tarihinde belli başlı dört sâik olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birisi Aristo'nun "mutluluk" (eudaimonia) dediği bireyin ve toplumun (city, polis, şehir) hoşluğunu, sevincini, yararını, suurunu, onurunu... vs. temin etmesidir (Aristo, *Nikomakhos*, 13). İkincisi, Kant'ın 'Vazife' teorisi (Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Değerlendirilmesi*, 15). İç bütünlük (integrity), dürüstlük ve hemcinsimize karşı duyduğumuz empati/ilgi (merhamet) de bu kategoriye dahil edilebilir (fedakârlık, diğergamlık, alturizm). Üçüncüsü, Teistik dinlerin önerdiği Tanrı otoritesi (saygı, şükran, sevgi, korku... vs.) ve tecil edilmiş mutluluk, menfaat anlamında 'Ahiret' ilkesidir. Dördüncüsü ise "Duygucu" ahlâk teorilerinin öne sürdüğü ortak dünyevî menfaat, yarar ve faydadır (Macintyre, *Erdem Peşinde*, 18 vd.). Aristo'nun mutluluk telosu Ortaçağlar boyunca Teistik din (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm) tarafından kolayca benimsenip Tanrı otoritesi ve Ahiret sâiki ile birleştirilmiştir (Macintyre, 179). Kant'ın "ödev" sâiki ve ona akraba iç bütünlük/dürüstlük ve empati/ilgi sâiklerinin ise insan tabiatını göz önünde tuttuğumuzda âmiyane deyimle "Hint kumaşı" cinsinden, olabildiğince zor bir sâik olduğu sanırım aşikârdır. Geriye eski Yunanda Stoalılar tarafından ortaya konan ve 16. yüzyıldan sonra tekrar aktüelleştirilen duygucu (Moore, Hume, Locke, Mill) sâik kalıyor. Çağdaş Liberal-Kapitalist sistem bu ahlâk teorileri üzerine kurulmuştur. Locke, Hume, Smith, Spencer, Bastiat, Rawls, Nozick, Hayek...sistemin ünlü kurucu babalarından bazılarıdır (Yayla, *Liberalizm*, 25 vd) 16. yüzyıldan itibaren geliştirilen Hümanizm, Özgürlük, Bireycilik, İnsan Hakları, Hukuk Devleti, Demokrasi, laiklik vs. bu Duygucu/Bireyci ahlâk teorilerinin üzerine kurulmuştur. Bu süreç, Tanrı/din, otorite/geleceklerin değerden düşürüldüğü ve 'yeniden değerlendirildiği' süreçtir aynı zamanda.

Bu duygucu/faydacı-pragmatik ahlâk teorilerinin ortak mottosu "Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma"dır. Hukuk, Adalet ve İnsan Hakları ise bu ilkenin toplumda hakim kılınmasıdır. Yanı 'Hak', yasalarla garanti altına alınmış ve 'kendisi-için' olan bireyin 'çıkarını' ifade etmektedir. Ötekinin kurucu ilke olmaklık bakımından bütünüyle gözardı edildiği böyle bir durumda hayat Levinas'ın dediği gibi 'İnsan Hakları üzerine dayalı herkesin herkesle savaşıdır' (Levinas, *Ötekinin İnsan Hakları*, Tezkire, Sayı: 38-39:128) Yakın Avrupa ve Amerika tarihini göz önünde tutarsak, bu ilke "yakın tehlike" hissedildiği ve bundan dolayı kanun haki-miyeti

sağlandığı zamanlar işlemektedir. Senin ayağına bastığımda, aynıyla veya daha şiddetle ayağıma basacağını hissedersen ayağına basmam. Ancak, “uzak tehlike” durumlarında, yani güçlü isem ve ayağına bastığım kişinin mukabelede bulunamayacağını bilirsem ayağına da basarım, icabında yumruk da atarım. Yukarıda saydığım değerler ikinci dünya savaşı'ndan sonra Avrupa'da ve Amerika'da (kendi evlerinde) işlerken; Avrupa ve Amerika'nın kendi dışındaki toplumlarla dış politika ilişkilerinin temelinde “Emperyalizm” olmasını açıklar. Bütün bir hayat felsefesinin önce ben (özgürlük, bireycilik), sonra ailem, sonra ırkım/ülkem (ırkçılık, milliyetçilik), sonra da Avrupamerkezciliği şeklindeki ‘Egoizmi’ açıklar. Irak'ın ve Afganistan'ın işgalini açıklar. Bu işgallere karşı koymak için savaşıyan ‘El-Kaide’nin doğuşunu ve onun ‘Global Terör’ünü açıklar. İnsan Haklarının fiiliyatta Beyaz, Batılı, Protestan ve Vergi numarası olan insanın hakları olmasını açıklar. Ebû Garib’i, Guantanamo’yu açıklar. Bosna ve Ruanda katliamlarına ses çıkarmamayı açıklar. Filistin ve Çeçenistan'ın ezilmesini açıklar. Kanun hakimiyeti (Hukuk Devleti) nosyonu da aynı kurala göre işliyor. Kanunun uygulanmaması herkesin zararınadır. Bundan dolayı yargının ve denetimin etkinliği ile birlikte gizli istihbarat teşkilatları kurulur ve Londra'da bir gün boyunca bir insan ortalama otuz kameraya yakalanır. Ancak kanun/hukuk hakimiyeti kurulamayan toplumlarda (örneğin Türkiye’de) yani gizlenilebilen veya kanundan kaçılabilen yerlerde yukarıdaki ilke yine işlemez. Böyle ülkeler, kaçakçılık, mafya, çeteler ve kayıtdışı ekonomi cennetine döner. “Gemisini yürüten kaptandır.” Kanun hakimiyetini temin etmiş Batılı ülkelerin “dış politikası” ile kanun hakimiyetini temin edememiş ülkelerin “iç politikası”nın aynı karakterde örtüşmesi tesadüf değildir. Küresel ölçekte “Kuzey-Güney” kutuplaşması; güneyin ise kendi içinde, ulusal/ülke bazında zengin/fakir uçurumu, merkez/taşra uçurumu yine bu gerçeğin ifadesidir. Kendi hayatımdan bir örnek vereceğim: İşime giderken yolumun üzerinde bir yaya geçidi var ve geçiş üstünlüğü trafik kuralları gereği yayaların. Bir yıldan fazla bir zamandır bir gün dahi bu hakkımı kullanamadım. Sebebi gayet basit: 1. Etrafta kuralı uygulayacak, ihlal edildiğinde ceza yazacak trafik polisi veya kamera yok. 2. Sürücüler arabalı ve hızlı geliyorlar, ben ise yayayım (güçlülük durumu). Hakkımı kullanma azmim ve kararlılığımın sonucu sakat kalmam demek.

İmansız ve fakat inançları olan sözde-dindarların diğer insanlardan fazla bir farkı olmadığını hepimiz biliyoruz. Cahil ve bağınaz dindarların ise, adaleti tanımadıkları gibi, adalet sandıkları şeyi gerçekleştirmede imanlarının gözlerini nasıl kararttığını dinler tarihinden sayısız örnekle biliyoruz. Adalet konusunda akli başında iman sahibi müminlerden başka sigortamız

yok gibi. Ortaçağ İslâm imparatorluk çağları, kendi dönemleriyle olsun, öncesi ve sonrası dönemlerle olsun mukayese edildiğinde ahlâk ve adalet faturaları bakımından sicilinin daha temiz olması bu gerçeğin isbatıdır. Akli başında müminler, kendiliğinden dürüst olanlardan (Kant'ın saf insanları) fazla olsa da, insanlık tarihini göz önünde tutarsak Tanrı'nın itiraf ettiği gibi (23/78, 33/72) nankör ve zalimlere oranla daha da azdır. Sonuç olarak insanın 'Tanrım, niye bu riske (insanı deneme) girdin?' diyesi geliyor.

KAYNAKLAR

- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara 1988.
- Berki, Ali Himmet, *Mecelle*, İstanbul 1979.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifat*, İstanbul tarihsiz.
- Direk, Zeynep, *Başkalık Deneyimi*, İstanbul 2005.
- Fazlurrahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, çev. Adil Çiftçi, Ankara.1997
- Fromm, Erich, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat, İstanbul 1991.
- Güriz, Adnan, "Adalet Kavramının Belirsizliği" (*Adalet Kavramı*, Ankara, 1994 içinde)
- Izutsu, Prof.Dr.Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara.1982
- Levinas, Emmanuel, "Ötekinin İnsan Hakları", çev: Ö. Gözel, *Tezkire*, sayı: 38, 2004
- Kant, Immanuel, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Ankara 1982.
- Macintyre, Alasdair, *Erdem Peşinde*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul 2001.
- Yayla, Atilla, *Liberalizm*, Ankara.1992.
- Zemahşerî, Mahmut b. Ömer, *el-Keşşâf*, I-IV, Kahire 1987.